

KOVÁCS ISTVÁN

Sobieski János híres győzelmei és balsikeres uralkodása

ZBIGNIEW WÓJCIK ÉVFORDULÓS MONOGRÁFIÁJÁRÓL

Ha van lengyel király, akiről elmondható, hogy nevét szinte minden magyar állampolgár ismeri, az a múlt év történelmi emlékezetének embere: Sobieski János. Talán nem is azért, amiért bennünket érint, „miattunk érdemes”: márminthogy 1683 szeptemberében ő volt a hosszú törökellenes magyarországi felszabadító háború legenergikusabb szószólója a haditanácsban, s túl ezen — párkányi győzelmével és Esztergom bevételével — példamutató kezdeményezője. Sobieski azonban hazánkban is Bécs felmentőjeként és nem Esztergom „megvívójaként” ismert. De hírnevét Lengyelországban is bécsi diadalának köszönheti, s talán „utolsó nagy királyként” is amiatt tartják számon. De az volt-e valóban?

A *nagy hadvezért*, az országot modernizálni, s általa megmenteni kívánó lengyel felvilágosodás politikai eszméi, valamint az egész XIX. és részben XX. századot meghatározó romantika ideológiai, szépirodalmi hagyományai emelték *nagy uralkodóvá*. Kérdés ugyanis, hogy a XVII. század második felében lehetett volna bárki is, aki a Nemesi Köztársaság — a *Rzeczpospolita* — trónjára kerül, „nagy király”?

Zbigniew Wójciknak, a jelzett korszak kitűnő ismerőjének Sobieskiről szóló vaskos monográfiája többek között erre a kérdésre is választ igyekszik adni. A jeles történész munkája a bécsi győzelem 300. évfordulójára megjelent számos lengyel és osztrák kiadvány talán legértékesebb darabja.

Wójcik a XVII. század első fele lengyel—litván államának bemutatásával kezdi munkáját. Egy sűrű dátum jelképezi a lengyel—litván nagyhatalom létének csúcspontját: 1637. A közel egymillió négyzetkilométert számláló *Rzeczpospolita* — a moszkvai orosz cárság mögött — Európa második legnagyobb állama. (Igaz, 8—9 millió lakosával „csak” a negyedik helyet foglalja el.) A soknemzetiségű és sokvallású államban a legfőbb politikai és katonai hatalom a köznemesség kezében összpontosult, amely számarányát tekintve, páratlanul nagy volt Európában; a lakosság 8—10 százalékát tette ki. A nemesi rend tagjait a jogegyenlőség ideológiája jellemezte. A „hétszilvafás nemes” közmondásosan egyenlő volt a vajdával, vagyis részben a magyar fogalom szerinti főispánnal. Demokráciáját, „aranszabadságát” politikai, gazdasági privilégiumok garantálták. Hatalmi helyzetének, súlyának biztosítását szolgálta többek között a híres-hírhedt *liberum veto* joga és a szabad királyválasztás eszméje. A *liberum veto*, amellyel élve bármelyik követ félbeszakíthatta az országgyűlés munkálatait — (s ezáltal az addig hozott határozatait is megsemmisíthette) — eredetileg az egyhangú döntéshozatal kényszerítő eszköze volt. A *nie pozwolę* először az 1652-es szejmen, országgyűlésen hangzott el. Ettől kezdve lett az országvesztő belső politikai acsarkodás elnémíthatatlan fegyvere. „Bevezetésének” dátuma egy új korszak kezdetét is jelölhetné a lengyel történelemben... Ha nem jelezne azt már egy négy évvel korábbi tragikus évszám: 1648.

E két számjegy között szoros a kapcsolat. Mindkettő a Nemesi Köztársaság politikai és katonai cselekvésképtelenségét, az állam belső és külső szétesésének folyamatát sugallja. Az ukrainai végek kozákságának 1648-as felkelésével a lengyel—litván állam elveszít egy katonailag nagyon értékes réteget, amely szervezett és privilegizált határőrvidéki ezredekként a királyi hatalmat erősíthetné. Erről azonban a földbirtokos arisztokrácia hallani se akar. Az ukrainai *panok* minden erővel arra törekednek, hogy döntő többségükben jobbágy sorba taszítsák a végeken meghúzódott, a tatárokkal hadakozva megedződött és megszerveződött, s vég eredményben ukrán nyelvű és pravoszláv hitű néptömegeket. Felkeléseiket mindig véres kegyetlenséggel verték le. A lengyel királyi hadak azonban 1648-ban sorozatos vereségeket szenvedtek a kozákoktól, akik ezután hol a *Rzeczpospolita* ellen háborúzó, egyre izmosabb és jelentősebb cárságot, hol az ezt követő évtizedekben rendkívül veszélyes török birodalmat, illetve annak vazallusát, a krimi tatár kánságot erősítik, s végül elérik Ukrajna kettéosztását. Az 1650-es években azonban nem az volt a kérdés, hogy a *Rzeczpospolita* elveszít-e a Nyepereen túli területeit, hanem az, hogy ellene szövetséget szomszédai nem darabolják-e fel végérvényesen egymás közt. Előbb a Hmelnickij vezette kozákfelkelést támogató Alekszej Mihajlovics cár hadai özönlötték el az ország litvániai területeit, egy évvel később, 1655-ben pedig Károly Gusztáv svéd király csapatai hódítják meg az ősi lengyel részeket, azokat, amelyeket évszázadokon át elkerültek a pusztító háborúk. 1656-ban az erősödő lengyel ellenállás hatására Károly Gusztáv szövetséget köt a brandenburgi fejedelemmel, II. Rákóczi Györggyel, és az önállóságra törekedő kozák vezérrel, Bohdan Hmelnickijjel. A litvániai Radziwillek is szívesen látták volna az ország feldarabolását, amennyiben egy „fejedelemségnyi” területet kikanaríthattak volna maguknak. Ez az „önállósulási törekvés” jelképesnek is tekinthető. A XVII. század második felének nemesi köztársasága egyre inkább az országnyi földtulajdonnal rendelkező főurak birtokainak laza szálakkal egymáshoz kötődő együttese volt. A főúri szövetségek, klikkek a központi hatalom legszerényebb erősítését is minden áron meggátolni igyekeztek. Ennek érdekében rendre meghíúsították az országgyűléseken felvetett reformelképzeléseket, holott a svéd támadás utáni összeomlás mindenki előtt nyilvánvalóvá tette: „a statua agyaglábakon áll”. A „arany szabadság” védelmezőinek a liberum veto volt a leghatásosabb fegyvere. És természetesen a *szabad királyválasztás*, amelynek eszméje és gyakorlata révén a dinasztiaalapításra törekvő király bármikor zsarolható volt.

Mint Zbigniew Wójcik monográfiájából megtudjuk, Sobieski János távolról se tartozott az ország leggazdagabb főurai közé, viszont egyike volt a legműveltebbeknek. Felkészültségének tudatosságát jelzi, hogy a latin, német, francia, olasz mellett a török nyelvet is szorgalmasan tanulta. A család jövőjét tulajdonképpen nagyapja, Báthori István pártfogoltja, Marek Sobieski alapozta meg. Tehetsége és szerencsés házasságai révén apja, Jakub Sobieski tovább gyarapította a család javait, birtokait. Miután az 1652-es batohi csatában fogságba esett bátyját a tatárok megölték — húga mellett —, Sobieski János lett az egyetlen örökös. Olyan tekintélyes vagyon várományosa, amely politikai pályafutását legalább annyira segítette, mint rendkívüli hadvezéri talentuma.

Wójcik hőisével szemben rendkívül objektív. Pillanatig se takargatja katonai karrierje első szakaszának sötét hónapjait: „Ne tévovázzunk kijelenteni... Jan Sobieski 1655—56-ban áruló volt” szögezi le. Bűnét az se mentheti, hogy 1655-ben szinte az egész lengyel nemesség átpártolt Károly Gusztávhoz. Tőle remélte ugyanis, hogy megállítja a cári támadást, és megbékélésre kényszeríti a kozákságot. Miután a következő év tavaszán csatlakozott a Sziléziából visszatért János Kázmérhoz, a lengyel királyhoz, hosszabb-rövidebb szünetekkel végigharcolta a svéd háborút. Többek között II. Rákóczi György erdélyi hadserege ellen is hadakozott.

A monográfia szerzője a svéd háborút tárgyaló fejezetbe szövi bele Sobieski és Marie de la Grange d’Arquien közötti fellobbant szerelem első éveit. Marie, a híres Marysienka, János Kázmér francia feleségének volt az udvarhölgye, aki négyéves korától a varsói udvarban nevelkedett. Tadeusz Boy-Żeleński, a századvég lengyel modernizmusának és a két világháború közötti lengyel irodalomnak kiváló képviselője erről „a kapcsolatról” könyvet írt, amely máig

nem veszített népszerűségéből. Ennek köszönhetően azt, hogy *Felség és feleség* címmel magyarul is megjelent. Wójcik, elismerve a „dokumentumesszé” erényeit, nem fél kijelenteni, hogy Boy alapvetően torz képet fest Sobieskiről, mert azt sugallja, hogy csaknem minden tette mögött felfedezhető „Marysienka” becsvágyó manőverei. Tény, hogy a „hiresen szép és okos” udvarhölgy egy életre meghódította a rendíthetetlen törökverő hős szívét. Az is tény, hogy esetenként ösztökélője és hajtómotorja volt a francia—lengyel szövetségnek. De az udvar politikájának fő áramával ő se tudott szembefordulni, bizonyítja ezt a francia—lengyel diplomáciai kapcsolat megszakadása és a lengyel—Habsburg szövetség létrejötte az 1683-as háborús események előestéjén.

A lengyelek, noha elvileg győztesei voltak az 1655—60-as háborúnak, gyakorlatilag mégis vesztesként kerültek ki belőle. Az ország szó szerint romokban hevert. Károly Gusztáv és szövetségeseinek hadai hitleri alaposzággal rabolták ki. Nemcsak nemesfém kincseit, hanem könyvtárait és levéltárait is Svédországba hurcolták; várait, kastélyait, mint az ellenállás fészkeit lerombolták. Előbb azonban kivágták a díszesebb ajtó- és ablakszemeket. A rablott holmikát a békekötés értelmében vissza kellett volna szolgáltatni a lengyeleknek, de ez csak részben történt meg. (A városi Királyi Vár 1970-es években történt újjáépítése kapcsán a svéd kormány több egykori értéket „ajándékozott vissza” a lengyel népek.) A kozákságot se sikerült lecsillapítani, noha erre kísérlet történt, de a lengyel—litván—ukrán unió megteremtését célzó egyezmény holt betű maradt. Egy idő után már hivatkozni se szabadott rá az országgyűlésen. Lengyelország addigi hűbérese, az egykori lovagrendi állam a Fejedelmi Poroszország, amelynek élén egy ideje a brandenburgi választófejedelem állt, — a svéd szövetség felmondásáért cserébe — önállóságot kapott, s az 1657-es walewo—bydgoszczi egyezmény értelmében egységes és független államot alkotott Brandenburggal, így harapófogóba fogta a lengyel tengerpartot — Danckával és a Visztula torkolatvidékével együtt. Jó egy évszázad múlva az így bekerített lengyel föld is porosz fennhatóság alá került.

Az oliwai béke nem hozta meg a nevével sugallt békés korszakot. A háborúskodás — néhány évig tartó véres belviszályal súlyosbítva — változatlanul tovább folyt a szomszédos cári állammal. A kezdeti lengyel győzelmek ellenére is a hátrányos andruszóvi fegyvernyugvással ért véget 1667-ben. És ez máris ürügyül szolgált egy újabb és veszélyesebb háború kirobbanásához. A lengyel—orosz szövetségtől tartó Porta ugyanis, amely közel ötven esztendeje nem hadakozott nyíltan a *Rzeczpospolita* ellen, az andruszóvi fegyverszünet felmondását követelte és haddal fenyegette a lengyel királyt. Hogy szavainak nyomatékot adjon, nyomban északi szomszédjára szabadította az addig — a svéd háború óta — lengyelek szövetségében álló krími tatárokat. A tatárokkal együtt a kozákok is hadra keltek. Így a lengyeleknek mintegy 35 000 fős ellenséges erővel kellett szembe nézniük. A politikailag, katonailag, gazdaságilag szétesett ország képtelen volt számottevő sereget kiállítani. Sobieskire, a lengyel csapatok parancsnokára várt a feladat, hogy megmentse, vagy legalábbis mentse a helyzetet. Sobieski, aki a svéd háborúk idején egy ideig jelentősebb tatár lovasegységet is vezetett, „tatár taktikát” alkalmazott. Néhány ezres lovasságával kerülte a nyílt összecsapást. Hadát három nagyobb várban, „támaszponton” helyezte el. Ezekből csapott ki, és cirkáló kisebb lovasegységeivel eredményesen semmisítette meg a szétszórta, portyázva rabló tatár „csambulokat”. A demoralizált ellenséggel szemben pedig már csekélyebb haderejét is felvonultathatta. A podhajcei ütközetben végül nyílt téren is diadalmaskodott a jóval erősebb tatár—kozák had fölött.

Sobieski neve a podhajcei hadjárat nyomán lett országszerte ismert. Politikailag azonban ennek ellenére se lett olyan tényező, akivel számolni kellett. Ezt bizonyítja, hogy amikor 1668-ban a külháborúba, belviszályokba és elvetélt reformkísérletekbe belefáradt János Kázmér leköszönt a trónról és döntés született: nemzeti királyt kell választani, az arisztokrácia jelöltjét, a tehetségtelen, tehetetlen, de gazdag Michał Korybut Wiśniowieckit tették meg az ország fejének. Személye garancia volt arra, hogy a „Rzeczpospolita beteg szervezetének gyógyítására” kísérlet se történik. Sobieski hosszú időn át nem tette le a hűségsküt új urának, s a frissen

felkent király ellenfeleinek — a malkontentusoknak — a táborát erősítette. Nem véletlenül adta Wójcik az ezt tárgyaló rész címének: *Hős vagy lázadó?*

Az 1672-es események mérőlécként jelzik azt a mélypontot, ameddig Európa területileg még mindig második legnagyobb állama süllyedt. A török birodalom ezúttal — a tatárok és a kozákok mellett — már saját óriási haderejét is harcba vetette. Könnyűszerrel elfoglalták a lengyelek déli határát őrző kulcsfontosságú erődítményt, Kamieniec Podolskit, s ellenállás nélkül nyomultak be az ország belsejébe. A liberum vetoval félbeszakított szemj képtelen volt hadat kiállítani. A rendelkezésére álló maroknyi katonai erőnek ismét Sobieski állt az élére, de eredményesen csak a tatárok rablóportyáinak tudott gátat szabni.

A királyi biztos sietve békéért fordult a törökökhöz. A törökök feltételei súlyosak és megalázóak voltak. Ami néhány évvel azelőtt még elképzelhetetlen volt, valóság lett. A lengyel uralkodónak, a lengyel nemességnek le kellett mondania Ukrajnáról és Podóliáról, s emellett még évi hűbéradóval is tartozott a Portának, így tulajdonképpen a török birodalom vazallusa lett. A lengyel—litván nemesség ebbe képtelen volt beletörődni, de tenni keveset tett ellene.

A törökök, hogy nyomatékot adjanak a Buczaczban megkötött egyezségnek, a következő esztendőben hatalmas hadat indítottak a vonakodó Rzeczpospolita térdre kényszerítésére; Varsó elfoglalásával fenyegetőztek. Végre a nemesség is rádöbrent valóságos helyzetére, s elmentéit, gyűlölkedéseit félretéve, képes volt az egységes áldozatvállalásra. Jelentős hadat állított ki. Sobieski ezúttal közel 40 000 embernek parancsolt. A török had fő ereje, amely közel 30 000 embert számlált, a közeledő lengyel sereggel szemben a lengyel—moldvai határon, Chocimnál sáncolta el magát. A csata november 10-én kezdődött, s a török hadsereg megsemmisítésével ért véget másnap.

Sobieski végül is chocimi győzelmének köszönhette a királyi koronát. A lengyel roham előestéjén ugyanis elhunyt Wíśniowiecki, s az 1674-es királyválasztó országgyűlésen a török háborúk hőstét emelték királlyá. Megválasztását a köznemességnek köszönhette, éppúgy, mint annak idején Báthori István. Tulajdonképpen csak a köznemességre támaszkodhatott. Rá is csak úgy, hogy privilégiumai rendíthetlen védelmezőjének tüntette fel magát. Holott, szándékai szerint — részben — e kiváltságok ellen tört, hogy hatalmát megszilárdíthassa, uralkodását örökletessé tegye. De ennek eléréséhez mindenképp a főúri klikkekkel kellett volna leszámolnia, akik kénytelen-kelletlen egyeztek csak bele megválasztásába, s mindent elkövettek, hogy letaszítsák a trónról. Wójcik megkockáztatja: Sobieskinek talán vállalnia kellett volna a polgárháború kockázatát; a köznemesség élére állva kellett volna megtörnie az arisztokrácia mértéktelen erejét és hatalmát. Persze, a köznemesség egy része ekkor már mind gazdaságilag, mind politikailag a főurak befolyása alatt állott, tőle függött. De szívesebben látott volna maga fölött egy urat, mégha királyt is, mint sok-sok kiskirályt. Főleg, ha az utóbbiak közt olyanok is akadtak, mint Jan Kazimierz Sapieha, polocki és vilnai vajda meg litván nagyherceg, aki a leggyalázatosabb törvényteleniségektől se riadt vissza, s híveivel nyíltan IV. Kázmérnak szólította magát.

Wójcik részletesen ismerteti Sobieski nagyszabású és messzeteremtő külpolitikai terveit. Ezek legfontosabbika a Brandenburgi Választófejedelemség, legalábbis annak keleti része, a mai fogalmak szerinti Kelet-Poroszország felszámolása, bekebelezése lett volna. Ezt a francia—svéd szövetség támogatásával kívánta megvalósítani. Az előrelátó elképzelésből semmi se lett. A Habsburgok és lengyelországi—litvániai párthívek, akiket Frigyes Vilmos választófejedelem busásan pénzelt, Brandenburg mögött sorakoztak fel. A köznemesség pedig legfeljebb csak Podólia és Ukrajna visszaszerzéséért volt hajlandó kardot vonni — elvben. Sobieskit idővel a franciák is becsapták, mert végül Brandenburggal kötöttek szövetséget. A lengyel uralkodók a történelem folyamán nemegyszer tapasztalhatták, hogy Franciaország minden esetben érdekeinek megfelelően vonja szorosabbra, illetve lazítja az őt a *Rzeczpospolita*-hoz fűző szálakat. A franciák Brandenburggal kapcsolatos megváltozott álláspontja is szerepet játszott abban, hogy Sobieski az 1680-as évek elejétől fenyegető török támadás hírére 1683

tavaszaán szövetséget kötött a Habsburgokkal. Az egyezés kimondta, ha Krakkót vagy Bécsset oszmán támadás érné, a szerződő felek kötelesek egymás segítségére sietni.

Kérdés, Lipót miként viselkedett volna, ha Krakkó és nem Bécs körül záródik be a török ostromgyűrű? Tény, hogy a „világhírű” bécsi diadal — a lengyelek ezt követően közel két és harmadszázadon át nem arattak jelentős katonai győzelmet — másnapján I. Lipót császár rendkívül sértő módon lépett fel a szövetséges hadak főparancsnokával, Sobieskivel szemben. Érdemeit kiáltványaiában kisebbiteni, illetve elhallgatni igyekezett.

Wójcik tárgyyszerű tömörséggel, de meglepően alapos tájékozottsággal számol be a lengyel hadvezér és király magyarországi kapcsolatairól, terveiről. Tény, hogy a kezdetektől fogva támogatta — pénzzel és toborzólehetőséggel — Thököly mozgalmát, 1683-ban pedig közvetíteni próbált a magyar felkelővezér és I. Lipót között. Sobieski tulajdonképpen szívesen látta volna fia, Jakab fején Szent István koronáját, hiszen úgy nagyobb esélye lett volna, hogy lengyel királynak is megválasszák. Sobieskinek ugyanis az volt a legfőbb célja, hogy uralkodását örökletessé tegye. 1683 utáni nagyszabású, de rendre elvetélt külpolitikai terveit is ez határozta meg. Mint a megalakult Szent Liga tagja szerette volna magának megszerezni Moldvát, Havasalföldet, sőt még Erdélyt, esetleg a magyar királyságot is. Törökellenes hadjáratai azonban sorra vereséggel végződtek, s csak a Magyarországon hadakozó császári csapatokat tehermentesítették, mivel jelentős török erőket vontak el a mellék-hadszíntérnek számító Moldvába.

Elmondható, hogy Sobieskinek egyetlen belpolitikai és külpolitikai elképzelése se valósult meg. Szerencsétlen korban született — hangzik a védelmére kelt érv. Az utolsó lengyel király, Szaniszló Ágost, akinek uralkodása alatt háromszor osztották fel Lengyelországot, 1788-ban szobrot emelt elődjének. A leleplezésre óriási tömeg gyűlt össze. Egy ismeretlen poéta a következő rigmust véste az emlékmű jelképes talapzatára:

Százezer lovashintó — hárommannyi lenne,
Ha János feltámadna, s Szaniszló kő lenne.

A rímes ítélet igazságtalan Szaniszló Ágosttal szemben, akinek uralkodása idején számos alkotmányos reform született, olyanok is — a liberum veto eltörlése, szabad királyválasztás megszüntetése stb —, amelyekről Sobieski álmodott egykor. De a lengyel trónra a XVIII. század második felében se kerülhetett volna „nagy király”. Nem belpolitikai okok miatt, mint egy évszázaddal azelőtt, hanem „külső tényezők” következtében.

A Brandenburi Választófejedelemség időközben Nagy Frigyes porosz királyságává terebélyesedett, a moszkvai cárság pedig Nagy Katalin birodalmává növekedett. A *Rzeczpospolitan* már nem segíthettek reformjai. Szomszédai közül senki se állt mellé. Mária Terézia, amikor főntebb felsorolt „uralkodótestvéreivel” 1773-ban aláírta a Nemesi Köztársaság első felosztását, „politikusan” elfelejtette a Sobieski által 1683. szeptember 12-én Bécs felmentésére személyesen vezetett történelmi lovasrohamot.

Kiegészítések a Kardos László-interjúhoz

A Tiszatáj 1983/8—10. számaiban *Beszélgetés Kardos Lászlóval a népi kollégiumokról* címmel közreadtam a kiváló pedagógussal és etnográfussal 1970/71-ben készített „maratoni” interjú néhány részletét. Az első két közleménybe több hiba csúszott, részben saját gondatlanságom miatt; ezekre Kardos László barátai és egykori kollégista társai nyomban figyelmeztettek. Mielőtt közreadnám a hibák jegyzékét, szükségesnek vélem, hogy az interjú fennmaradt szövegéről is néhány szót ejtsek.